

Анотація

Завальнюк В. В. Архаїчне право як категорія юридичної антропології. — Стаття.

У статті здійснено спробу зіставлення двох основних теорій соціального регулювання у первісному суспільстві: мононорматики та архаїчного права. Продemonстровано, що архаїчне право до сьогодні залишається основним регулятором суспільних відносин у традиційних спільнотах. Продemonстровано архаїчні релікти у сучасному праві цивілізованих народів, де вони проявляються у вигляді прислів'їв, приказок, психо-нормативних підвалин політичних та правових ритуалів, базових кримінально-правових заборон тощо.

Ключові слова: юридична антропологія, архаїчне право, мононорматика, ритуали в праві, архаїчна правосвідомість.

Аннотация

Завальнюк В. В. Архаическое право как категория юридической антропологии. — Статья.

В статье предпринята попытка сопоставления двух основных теорий социального регулирования в первобытном обществе: мононорматики и архаического права. Продemonстрировано, что архаическое право и сегодня остается основным регулятором общественных отношений в традиционных сообществах. Показаны архаические реликты в современном праве цивилизованных народов, где они проявляются в виде поговорок, присказок, психо-нормативных оснований политических и правовых ритуалов, базовых уголовно-правовых запретов и т.д.

Ключевые слова: юридическая антропология, архаическое право, мононорматика, ритуалы в праве, архаическое правосознание.

Summary

Zavalniuk V. V. Archaic Law as a Category of Legal Anthropology. — Article.

The article attempts to correlate two main theories of social regulation in ancient societies: mononorms and archaic law. It is demonstrated that archaic law continues to be the main social regulator in traditional societies (in Australia, Polynesia, Amazon region). The archaic relicts in modern law of civilized peoples are demonstrated. Here they show they selves in the form of folklore, psycho-normative grounds if political and legal rituals, the most of the criminal prohibitions.

Keywords: legal anthropology, archaic law, mononorms, rituals in law, archaic conciseness.

УДК 340.12

Є. В. Івашев

АНТРОПОЛОГІЯ ЯК ПІДҐРУНТЯ АКСІОЛОГІЇ ПРАВА: ЛЮДСЬКІ ПОТРЕБИ — ІНТЕРЕСИ — ЦІННОСТІ

Актуальність теми пропонованої статті обумовлена тим, що у вітчизняній філософії права вчені досі докладали зусиль до поглиблення наших знань в кожній філософсько-правовій субдисципліні. При цьому зв'язки між ними поки що не стали предметом спеціальних розвідок. Це стосується також правової антропології та правової аксіології. Вчені фактично обмежувались або дослідженнями в межах першої з них, або в межах другої. Дана стаття є спробою виявити деякі зв'язки між цими галузями філософії права.

Філософська антропологія досліджує загальну природу людини, вона має на меті здобути цілісне знання про людину як біосоціальну істоту, що посідає у світі певне місце і прагне досягти гармонії з ним. Людська життєдіяльність

охоплює широкий спектр — від біологічної (фізіологічної) до соціальної. Біологічне і соціальне — це дві складові людини як цілісної системи. Співвідношення біологічного і соціального слід розуміти не як рядопокладеність, а як супідрядність, в рамках якої соціальне відіграє пріоритетну, інтегративно-перетворювальну роль.

Людина створює право, воно є необхідним для нормального функціонування суспільства. При цьому зазначимо, що думка про право як органічно власне або необхідне людині в добре організованому суспільстві століттями не знаходила належної підтримки з боку провідних західних філософів від Платона до Маркса, які так чи інакше найімовірніше схилилися до заперечення права. Зокрема, Д. Ллойд звертає увагу на прихильників доктрини анархізму, пропонованої як відповідь на вічні проблеми особистого й суспільного буття людини. У кожному столітті, каже він, народжуються окремі індивіди або групи осіб, які відчують ворожість до всякої влади взагалі й виражають це ставлення різними діями або демонстраціями, спрямованими проти чинного права й порядку, причому багато хто із цих людей цілком щиро переконані, що такі акти протесту з їх боку якимось таємничим чином допоможуть людству знайти краще й щасливіше життя [1, 12].

Однак весь досвід суспільного життя свідчить, що право природним чином виникає у суспільстві як ефективний (у єдності з державою — найефективніший) засіб цивілізованого регулювання процесу самоорганізації, саморозвитку суспільства, самозбереження життя на рівні людини, самовиживання людства.

Антропологія права (або правова, чи юридична, антропологія) є субдисципліною одночасно філософської антропології та права. Це вчення про право як продукт діяльності людини і про людину як соціальну істоту в її правових проявах, вимірах, характеристиках. Вона вивчає усі правові прояви життя людей від давнини до наших днів. До предмета її дослідження входять правові системи і весь комплекс правових явищ, таких як правові норми, правові відносини, правові ідеї, процедури, способи регуляції конфліктів, законність, правопорядок і засоби їх досягнення, які складаються в різних співтовариствах (первісних, традиційних, сучасних), у різних етносів (народів, націй), в різні епохи і в різних регіонах світу. У полі дослідницької уваги й інтересу цієї науки, таким чином, знаходиться все правове розмаїття і багатство людства в його становленні та розвитку, в його реальному соціально-історичному бутті, у створенні певної правової реальності. У найзагальнішому плані правова антропологія акцентує увагу на людському вимірі права та правових систем, їх гуманістичної природи.

Правова антропологія виникла в другій половині XIX ст., хоча її елементи з'явилися ще у XVIII ст. Поштовхом до цього став інтерес дослідників вікторіанської доби до природи, походження людей та створених ними суспільств. Теоретико-методологічним підґрунтям правової антропології слугували здобутки філософської антропології, історії держави і права тощо. Якщо в період свого виникнення і становлення правова антропологія свою основну увагу приділяла правовим аспектам архаїчних, неєвропейських суспільств, то поступово до пред-

мета її вивчення включалися і правові системи сучасного суспільства. Разом з тим йшов процес оформлення і затвердження цієї галузі наукового знання як окремої самостійної науки на стику філософської антропології та юриспруденції.

Правова антропологія посідає самостійне місце в системі юридичних наук і тісно переплітається з такими дисциплінами, як теорія держави і права, філософія права, соціологія права, психологія права, історія права, історія правових вчень, порівняльне правознавство, юридична політологія.

Правова антропологія має значний евристичний потенціал. Вона помітно розширює і збагачує діапазон прийомів і методів науково-правових досліджень, обсяг і зміст юридичних знань. Кінець кінцем, йдеться про нові підходи до права і про вивчення нових його аспектів, про поглиблення, конкретизацію і розвиток наших сукупних знань про право як специфічне соціальне явище, що відіграє істотну роль в організації та функціонуванні суспільного життя людей в різноманітних умовах і на різних етапах історії людства [2, 3].

Одне з основних положень антропології полягає в тому, що людина від природи має ряд потреб. «Існування без потреб... — писав Л. Фейєрбах, — є марним існуванням. Те, що взагалі не має потреб, не має потреби в існуванні» [3, 123]. Потреби можна розуміти, по-перше, як стимули людської діяльності, а по-друге, як свого роду суспільні відносини, в тому розумінні, що вони не існують поза суб'єктом, який має соціальну природу.

Основною з них слід вважати потребу в самому житті. Ми маємо на увазі існування усього суспільства в єдності з життям кожної окремої людини. Їх неможливо розділити: життя суспільства — це життя його членів, а індивід може одержати можливості для людського життя лише завдяки суспільству, саме суспільство робить людину людиною [4, 85].

Для життя людина потребує свого місця в цьому світі (насамперед соціальному), причому воно повинне бути гідним. І. Кант вважав гідність вродженою рисою людини. Він твердив, що людину «належить цінувати не просто як засіб для цілей інших, та і своїх власних цілей, але як мету саму по собі, тобто вона має певну гідність (певну абсолютну внутрішню цінність), завдяки якій вона примушує всі інші розумні істоти на світі поважати її» [5, 373]. Гідність виступає мірою ствердження в людині особистісного начала, це самодостатність, незалежність, вимогливість до себе та до інших тощо. Поняття гідності людини пов'язується в основному з цінністю людини та оцінкою її значення та місця у суспільстві й державі. В. В. Рибалка підкреслює у понятті гідності усвідомлення людиною цінності власної особистості [6, 29].

Слід врахувати, що гідний індивід піклується не лише про себе, але й про інших. «Гідність людини, — пишуть П. М. Рабінович та О. В. Грищук, — це внутрішня оцінка людиною власної самоцінності, яка ґрунтується на об'єктивно існуючій цінності даної людини для інших суб'єктів» [7, 191].

Для відчуття гідності, самодостатності людина потребує незалежних джерел існування; можна вважати, що підґрунтям гідності виступає приватна власність. Вона значною мірою визначає становище людини у суспільстві. Самостійність громадянина, вважає Ю. В. Кушаков, перш за все полягає в тому,

щоб кожен був сам собі паном і, отже, мав яку-небудь власність і насамперед був «власником себе самого» й не служив (у власному розумінні слова) нікому, крім суспільства. Саме власність, на його думку, робить людину «паном самої себе» і тому громадянином, що не залежить від влади [8, 143–144].

Приватна власність має принципове значення для економічного розвитку суспільства. Приватний інтерес є надзвичайно потужним чинником розвитку суспільства, важливою рушійною силою розвитку суспільного виробництва, зростання добробуту всього соціуму і відповідно позитивних зрушень у соціальній сфері. Отже, приватна власність виконує соціальну функцію.

Потреби в гідності та власності мають своїм наслідком потребу в свободі. Гідність це можливість самовизначення, вона виражається у свободі, а право власності передбачає вільне розпорядження своїм майном. Втративши можливість самовизначення, людина перестає бути людиною. Своєю чергою свобода як вибір передбачає відповідальність. Це продуманість, виваженість, обґрунтованість рішень, урахування всіх обставин і можливих наслідків; це також готовність відповідати за свої вчинки. Якщо дії людини не детерміновані обставинами однозначно, якщо можливі різні рішення, то вона несе відповідальність за свій вибір [4, 89].

Далі, потреба у свободі тягне за собою потребу в рівності. У суспільстві для його виживання необхідна певна рівність, врівноваженість домагань на свободу. Громадяни повинні бути в цьому відношенні рівноправними. Як відомо, право забезпечує лише формальну рівність. Визнання різних індивідів формально рівними — це визнання їх рівної правоздатності, можливості набути ті чи інші права на відповідні блага, конкретні об'єкти тощо, але це не означає рівності вже набутих конкретних прав на індивідуально-конкретні речі, блага тощо. Формальне право — це лише правоздатність, абстрактна вільна можливість набути — у відповідності до загального масштабу та рівної міри правової регуляції — своє, індивідуально-певне право на даний об'єкт.

Для нормального розвитку суспільство потребує не самої лише формальної рівності, а реальної. Необхідним є такий розподіл благ у суспільстві, який би сприяв його консолідації, а не призводив до руйнівних процесів. Формальну рівність треба доповнювати врахуванням внеску особистості до суспільного блага, соціальними пільгами тим, хто нездатний захистити свої права (неімущим, інвалідам, дітям тощо).

Мірою реальної рівності у правах і свободах, мірою коригування формальної рівності цими чинниками, мірою соціальної гармонії виступає справедливість. Її можна розуміти як реальну рівність у суспільстві. Категорія справедливості (соціальної справедливості) оцінює суспільну дійсність, яку слід зберегти або змінити з позицій належного, і фіксує в узагальненому вигляді принципи взаємовідносин особи та суспільства, класів, соціальних груп, ґрунтовно характеризує людську діяльність.

Отже, розглянуті людські потреби становлять систему. Головну роль у ній відіграє життя, прагнення до нього виражається у гідності та власності, похідною від них є свобода, котра обмежується свободою інших. Тому в суспільстві

потрібна рівність, але не тільки формальна, а реальна, що враховує внесок кожного до суспільного блага і пільги для тих членів суспільства, які нездатні захистити власні права. Цю реальну рівність можна розуміти як справедливість [9, 51].

На особливу увагу заслуговує та обставина, що категорія потреби посідає дуже важливе місце у філософській антропології. Адже відповідно до своїх потреб людство змінює навколишній світ. Користуючись словами Х. Ортеги-і-Гассета, можна сказати, що «існування дане людині як абстрактна можливість, але реальність її людині доводиться завойовувати самій» [10, 44]. Через це вона створила техносферу, без якої неможливо зрозуміти сучасну філософську антропологію. Технологія, зауважує сучасний японський філософ Т. Імамічі, вже перетворилася з найефективнішого засобу організації людського середовища на нове середовище існування суспільства [11, 79–80]. Насамперед це стосується природознавства, яке уможливило оперування людиною силами, здатними змінити фізичну природу Землі. У першій половині 80-х років минулого століття науково-технічна революція вступила до своєї чергової, якісно нової фази — фази технологічного вибуху, технологічного перевороту.

На сучасному етапі розвитку суспільства йдеться про інформаційні технології, вже значна частина людства живе у світі інформації. Суспільство нашої доби називають інформаційним. Головна відмінність нового суспільства полягає в тому, що воно базується на мікроелектронних технологіях пошуку, обробки та поширення інформації. Особливе місце в ньому посідає Інтернет. Ця система все впевненіше еволюціонує в бік «планетарного мозку», що дає можливість вести мову про електронно-цифрове суспільство. «Інтерактивне поліморфне інформаційне середовище і так звана інформаційна магістраль — Інтернет — створюють можливості побудови нового суспільства, що ґрунтується на об'єднанні в мережу людського інтелекту. В цьому електронно-цифровому суспільстві окремі особи та підприємства створюють матеріальні блага шляхом застосування знань за допомогою зосередженого в мережі інтелекту, а також праці в промисловому виробництві, сільському господарстві та сфері послуг» [12, XVII].

Категорія потреби відіграє істотну роль й у правовій антропології П. М. Рабінович вважає, що цю категорію можна покласти до підґрунтя особливого підходу до права — потребового підходу. «Таким підходом, — пише він, — є аксіоматична ідея про те, що соціальна природа, соціальна сутність явищ — це їх здатність слугувати засобом задоволення потреб суб'єктів суспільства. З огляду на це, стає зрозумілим, що розкрити сутність соціального явища можливо тільки встановивши: а) потреби яких суб'єктів (тобто чиї потреби) задовольняє досліджуваний феномен: чи потреби окремих індивідів (фізичних осіб), чи то їхніх спільнот, об'єднань, чи то суспільства в цілому та б) які ж саме види таких потреб він задовольняє. Ідея, настановна, «парадигма», котра спрямовує дослідження на виявлення зазначених соціальних фактів, якраз і втілює, «уособлює» такий дослідницький підхід, який названо потребовим» [7, 271].

П. М. Рабінович зазначає, що, не вдаючись до потребового підходу, взагалі навряд чи можливо встановити соціальну сутність явищ. Отож, пише він, не

буде надмірним перебільшенням стверджувати, що потребовий підхід — це єдино можливий інструмент з'ясування соціальної сутності будь-яких явищ соціуму (зокрема й явищ правових). Викладеним, на думку цього вченого, зумовлюються місце та роль такого підходу в усій системі дослідницьких підходів до вивчення яких би то не було соціальних явищ. З одного боку, він не може абсолютизуватись, фетишизуватись, оскільки — як і будь-який інший підхід — має об'єктивні межі своєї застосовуваності, а тому не підміняє й не витісняє інші дослідницькі підходи. Проте, з другого боку, останні втрачають свою евристичність, наукову ефективність, корисність, якщо залишається невідомою (або ж спотвореною) сутність тих явищ, котрі становлять їх об'єкт, тобто якщо застосування інших підходів не спирається на досягнення цієї сутності [7, 272].

Для використання потребового підходу у дослідженні сутності правових явищ підкреслюється необхідність забезпечення принаймні двох передумов. По-перше, слід досягнути загальне розуміння потреб суб'єктів (що вимагає, зокрема, з'ясування співвідношення цих потреб з такими суміжними, «спорідненими» явищами, як інтерес, мотив, цілі суб'єктів), а також виокремити основні різновиди таких потреб, здійснюючи їх класифікацію. По-друге, потрібні змістовні знання загальносоціальних, групових та індивідуальних потреб у тому суспільстві, де сформувався, функціонує та розвивається досліджуваний правовий феномен. За реалізації зазначених передумов якраз і стає можливим з'ясувати, чи здатне досліджуване правове явище бути засобом задоволення певних чи то індивідуальних, чи то групових, чи то загальносоціальних потреб (і якщо здатне, то якою мірою). Зокрема, з'ясувати, чи є воно єдиним таким явищем (у разі ствердної відповіді на це питання відповідні потреби можна буде вважати правовими), чи є лише одним із таких засобів [7, 273–274].

Далі, потреби тісно пов'язані інтересами. Виникнення потреби є початковим етапом формування інтересу. Дійсно, інтерес можна розглядати як об'єктивно зумовлений мотив діяльності суб'єкта (окремої людини, соціальної спільноти), який складається з усвідомлення ним власної потреби та з'ясування умов і засобів її задоволення. Одночасно слід мати на увазі й відмінності між ними, які можуть трактуватися по-різному. На наш погляд, слід віддати перевагу такому критерію відмінностей, як їхня спрямованість. Для потреби об'єктом слугує насамперед предмет її задоволення як такий, тимчасом як для інтересу — соціальні відносини, установи, інститути, що відіграють визначальну роль у життєдіяльності даної соціальної спільноти. Ми включаємо «інтерес» до нашого понятійного апарату, коли беремо предмет задоволення потреби у широкому соціальному контексті, розглядаємо пов'язані з ним суспільні відносини.

Основними предметами інтересу для людини виступають життя, гідність, власність, свобода, відповідальність, рівність, справедливість. Ці інтереси слід розуміти як відповідні усвідомлені потреби. Останні, як ми бачили, мають тісні взаємні зв'язки і становлять систему. Можна твердити, що й зазначені інтереси теж утворюють систему.

Своєю чергою, похідними від людських інтересів виступають цінності. Це більш висока порівняно з потребами й інтересами категорія. Свого роду синтетичний погляд на філософське тлумачення цінностей пропонує А. Г. Здравомислов. «Цінності, — пише він, — це інтереси, які відособилися в ході розвитку самої історії завдяки поділу праці в сфері духовного виробництва. Але предметами цих інтересів, що відособилися ...виступає певний духовний зміст, який полягає в особливій концентрації почуттів і думок і який втілюється у зразках прекрасного, істинного, доброго, шляхетного» [13, 160]. Тут на перший план виступає те, що відповідає уявленню про призначення людини та її гідність. З такого погляду світ цінностей — це насамперед світ культури, сфера духовної діяльності, моральної свідомості людини.

Загалом цінність є феноменом, що виникає в об'єктно-суб'єктному відношенні, виступає «значенням об'єкта для суб'єкта». Цінності виявляються в результаті узагальнення соціального досвіду, втілюють у собі суспільні ідеали і тому слугують еталонами належного.

Цінності є предметом вивчення такої галузі філософії, як аксіологія. Вона з'ясовує якості та властивості предметів, явищ, процесів, здатних задовольняти потреби та інтереси людей. Філософія права містить відповідну субдисципліну — аксіологію права (правову аксіологію), тобто систему теоретичних поглядів на цінності у праві та цінність права.

Право дає змогу забезпечити стабільний розвиток суспільства й одночасно — права і свободи людини. Для цього право запроваджує до соціального світу такі загальнолюдські цінності, як життя, гідність, власність, свобода, відповідальність, рівність, справедливість. Вони перетворюються на власні цінності права і посідають провідне місце у правовій аксіології.

Названі цінності діалектично пов'язані одне з одним і можуть розглядатись як система. Таку систему запропонував О. О. Бандура. Головна роль у цій системі відводиться людському життю, прагнення до нього виражається у гідності та власності, які утворюють діалектичну єдність, похідною від цієї останньої є свобода, котра обмежується свободою інших. Тому в суспільстві потрібна рівність, але не тільки формальна, а реальна, що враховує внесок кожного до суспільного блага і пільги для тих членів суспільства, які нездатні захистити власні права. Цю реальну рівність, робить висновок автор, можна розуміти як справедливість [9, 51].

Ми бачимо, що зазначена система цінностей ґрунтується на відповідній системі інтересів, а ця остання має своїм підґрунтям розглянуту нами вище систему людських потреб. Таким чином, ми маємо підстави для загального висновку про те, що антропологію в цьому відношенні можна розглядати як підґрунтя аксіології права.

Література

1. Ллойд Д. Идея права / Д. Ллойд. — М. : Книгодел, 2006. — 416 с.
2. Нерсесянц В. С. Юридическая антропология как наука и учебная дисциплина // Юридическая антропология : учеб. для вузов / Н. Рулан. — М. : НОРМА, 1999. — 310 с.

3. Фейербах Л. Избранные философские произведения. В 2 т. Т. 1 / Людвиг Фейербах. — М. : Политиздат, 1955. — 676 с.
4. Бандура О. О. Правознавство у системі наукового знання: Аксіологічно-гносеологічний підхід : монографія / О. О. Бандура. — К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. — 272 с.
5. Кант И. Метафизика нравов в двух частях // Сочинения : в 6 т. / И. Кант. — М. : Мысль, 1965. — Т. 4, ч. 2. — С. 107–453.
6. Рибалка В. В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога / В. В. Рибалка. — К. : Шкільний світ, 2010. — 128 с.
7. Філософія права: проблеми та підходи : навч. посіб. / П. М. Рабінович, С. П. Добрянський, Д. А. Гудима [та ін.] ; за заг. ред. П. М. Рабіновича. — Л. : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2005. — 332 с.
8. Кушаков Ю. В. Нариси з історії німецької філософії Нового часу / Ю. В. Кушаков. — К. : Центр навч. л-ри, 2006. — 572 с.
9. Бандура О. О. Система цінностей права та її природні підвалини (основні риси) // Антропологія права: філософський та юридичний виміри : ст. учасників міжнар. «круглого столу» (м. Львів, 3–5 груд. 2010 р.). — Л., 2010. — С. 45–53.
10. Ортега-и-Гассет Х. Размышления о технике // Вопросы философии. — 1993. — № 10.
11. Имавичи Т. Моральный кризис и метатехнические проблемы // Вопросы философии. — 1995. — № 3.
12. Тапскотт Д. Электронно-цифровое общество. Плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта / Дон Тапскотт. — К. : INT Пресс ; М. : Рефл-бук, 1999. — 432 с.
13. Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности / А. Г. Здравомыслов. — М. : Политиздат, 1986. — 221 с.

Анотація

Івашев Є. В. Антропологія як підґрунтя аксіології права: людські потреби — інтереси — цінності. — Стаття.

Статтею обґрунтовано засадничу роль антропології щодо аксіології права в такому відношенні. Однією з основних антропологічних категорій є людська потреба. До головних потреб відносяться життя, гідність, власність, свобода, відповідальність, рівність, справедливість. Вони становлять систему, яка виступає підґрунтям відповідної системи інтересів як усвідомлених потреб. Останні ж становлять підвалини відповідних цінностей, які посідають фундаментальне місце в аксіології права і теж становлять систему.

Ключові слова: антропологія права, аксіологія права, потреби, інтереси, цінності.

Аннотация

Ивашев Е. В. Антропология как основание аксиологии права: человеческие потребности — интересы — ценности. — Статья.

Статьей обосновано основополагающую роль антропологии относительно аксиологии права в таком отношении. Одной из основных антропологических категорий является человеческая потребность. К главным потребностям относятся жизнь, достоинство, собственность, свобода, ответственность, равенство, справедливость. Они составляют систему, которая выступает основанием соответствующей системы интересов как осознанных потребностей. Последние же составляют основание соответствующих ценностей, которые занимают фундаментальное место в аксиологии права и тоже составляют систему.

Ключевые слова: антропология права, аксиология права, потребности, интересы, ценности.

Summary

Ivashev E. V. Anthropology as a basis Axiology of law: human needs — interests — values. — Article.

Article reasonably fundamental role of anthropology axiology of law in this regard. One of the main anthropological categories are human need. The main needs include life, dignity, property, freedom, responsibility, equality, fairness. They constitute a system that serves the interests of the foundation of the system as perceived needs. The latter form the basis of relevant values that occupy a fundamental place in the axiology of law and also of the system.

Keywords: anthropology of law, axiology of law, needs, interests, values.